

Могила невідомого солдата

Анрі Барбюс

Перекладачі: Іван Двюб та Елеонора Ржевуцька

— Ха-ха-ха!

— Хи-хи-хи!

Просто годі —було втриматися від сміху, коли потішник Мартен пускав свої дотепи! Всього у чорному, з білою маніжкою, сидів він цілий день, ніби сорока в клітці, за дротяною сіткою поштового відділу, продавав людям марки, розбирав і розкладав листи по гніздинках дерев'яних поличок — туди, сюди — і, пораючись, тішив усіх жартами. Чи ж дивина? Хлопець він молодий, та ще й веселої вдачі, має такий хист: у всьому геть — і в людях, і в подіях — укмітити щось кумедне і пришити комусь квітку. Зі стін маленького казенного закладу Мартенові дотепи розходилися по всьому місту, звеселяючи і старих людей, і дівчат, і молодиць. Навіть статечні понурі чиновники й гендлярі поблажливо казали про нього: "Штукар, справжній штукар!" — і пробачали дивакові його пересмішки.

Словом, Мартен був улюбленцем у публіки. Окружний прокурор потай заздрив йому, визнаючи, що в цього шпака, безперечно, дар гострого слова, тоді як у нього самого лише дар словесної казуїстики.

Отож Мартена всі поважали; не те що заводського лампівника Жоеля,— той належав до численного й огидного поріддя зухвалих і з усього невдоволених бунтівників. Як я вже казав, жінки захоплювалися веселуном Мартеном; його прикладки, траплялося, були такі несподівані, що часом зовсім обеззброювали їх.

Мартен усе бачив у рожевому світлі, а Жоель — у темних тонах, примічаючи в житті надто багато горя й лиха; до того ж цей запеклий чоловік, як і всі незадоволені суспільним ладом, набрався небезпечних ідей і став "червоним".

Отаке-то було в нашому місті, подібному до закутніх містечок у всьому світі, як рсь, мов блискавка, вдарила звістка: оголошено війну. Ви, звичайно, пам'ятаєте, що це сталося в липні 1914 року.

Мартена й Жоеля взято до війська, і вони поїхали разом. Вони були одного року заклику, одного роду зброї, і їх зараховано до одного й того полку. Жоель, ясна річ, дивився похмуро, кляв свою долю і зухвало називав війну різаниною. А Мартен сміявся своїм звичаєм, радіючи, що вирвався з канцелярської клітки, і на двірцеві люди казали: "Гляньте, який веселий, ніби гулять їде!"

Та й на фронті ці два вояки доводилися по-своєму. Потрапивши в триби гуркотливої воєнної машинерії, що злісно вивергала вогонь, гострі уламки криці й міді (вони навпомацки, наосліп шукають, чиє б оце тіло* пошматувати), Жоель шпетив війну на всі заставки і навіть ображав патріотичні почуття, твердячи, ніби солдати такі ж люди, як і вищі чини та панове міністри. А Мартен як був реготун, то реготуном і зостався. Жоеля зарахували до неблагонадійних, і начальство наказало тримати його

під наглядом. Ще б пак! Чоловік сприймає трагічно цілком нормальне явище, шкодує солдатів і заводить із ними небезпечні розмови, бо після них вояки починають думати про таке, що без нього їм і на думку б не спало. Але скоро з'являвся Мартен, як від його жартів і дотепів знімався гучний регіт, що глушив у вояцькій душі відгомін шкідливих Жоелевих розмов; і рядові забували про свою долю. Двох земляків навіть навмисне нацьковували один на одного, щоб розважити невибагливих слухачів: перший усе супився, бурчав і лютував, а другий шпигав, підкуп шував і вивертався. —

Зрозуміло, такий дотепник, як Мартен, що викликав безугавний регіт, був знахідкою для полку. Капітан Макрон так і казав:

— Молодець! Просто знахідка!

— Авжеж, отакий смішко розвеселить навіть отару баранів біля воріт різниці,— відгукувався майор Екенфельдер, який на солдатів дивився очима фахового м'ясара,— мирного часу він торгував худобою і мав власні м'ясарні.

Та якось куляг влучила Мартенові в голову. Він замовк, не скінчивши каламбура, але замовк не назавжди. Смерть відпустила пазури, і Мартен вислизнув з них, прихопивши з собою всю свою бурхливу життєрадісність.

Тільки характер її трохи змінився. Після трепанації черепа, яку довелось йому зробити, в його пам'яті виникли якісь дивні провали, і взагалі діяльність мозку зазнала шванку. Траплялося, що серед веселих дотепів і масних анекдотів він раптом уривав потік своєї проречистості і починав бубоніти собі під ніс довгі уривки з катехізису або шкільної історії Франції, що зненацька впливали в якихось клітинах його мозку. І тепер він багато вимахував руками, підстрибував, кривлявся, як мавпа, і став справжнім блазнем, звеселяючи прикутих до ліжка поранених. Часом до палати викликали головного лікаря, щоб він подивився за Мартеном і розважився кумедним видовиськом.

— Бідолаха з'їхав з глузду,— ставив діагноз головний лікар.

І він пояснював, що в цього пораненого через пошкодження мозкової оболонки ніби сталося коротке замикання — розрив складних зв'язків нервових центрів, причому в розладнаному організмі уціліло лише безперервне веселе й кумедне збудження.

Треба думати, що в ті дні відчувалася велика потреба в гарматному м'ясі, бо його знову послали на фронт.

По дорозі він мало не зчинив рейваха на вузловій станції, де почав на пербні витворяти якісь акробатичні стрибки. Коли ж він з'явився на передових позиціях з чорним ковпачком на трепанованому черепі, товариші одностайно визнали: "Зовсім схибнувся!" — і казали, щоб краще його послали не на фронт, а в Бісетр — до божевільні. "Там би його, може, підлатали!"

Втім, вони тільки вигадали на тому, що Мартен опинився не в Бісетрі, а в шанцях, бо і в солдатських землянках, і в селі на відпочинку він таке виробляв, що веселив усіх ще більше. А 'реготав він так заразливо, що всі навколо лягали зо сміху. Незважаючи на тяжке поранення в череп, навіть, виявляється, саме завдяки йому, всі магнетичні струми природженого дотепника розтікалися від Мартена широкими хвилями. Ще

більше, ніж колись, він рятував від нудьги й суму, і начальство цінувало його, як живий амулет. Зате Жоель по-давньому, навіть ще лютіше, лаяв війну і здавався якимсь лиховісним страховищем. До речі, фізично Мартен поздоровшав і цілком задовільно тягнув солдатську лямку.

Якось уночі пролунав наказ: "В атаку". Слухаючись команди, Мартен виліз з окопу і опинився за бруствером, обік Жоеля, який сипав прокляттями, але все ж кинувся вперед із гвинтівкою напереваги.

Проте коли вийшов із шанців увесь батальйон і нещасний блазень із пробитим черепом побачив навколо себе безугавні спалахи ураганного вогню, почув виття гарматнів і посвист куль, що ніби розшукували його, він утратив останні рештки розуму. Так страшно йому стало, що він скочив у глибоку вирву, вириту "чемоданом", і зашився на дно — там хоч не видно було грізного видовища і не так чути гуку гармат.

, Атака провалилася. Її повели всупереч здоровому глуздові, без підготовки, навіть без попередньої розвідки,— просто тому, що командирові бригади заманулося якось розвіяти поганий настрій. Безладним гуртом у шанці вернулася тільки одна третина батальйону — все, що від нього лишилося.

На переклику Мартена не долічилися. Записали, що він пропав безвісти.

Та на другу ніч сторожовий патруль знайшов його у вирві від бомби, де він сидів, скоцюрбившись, і кривив кумедні гримаси зорям. Сержант, начальник патруля, витяг його з ями і привів у батальйон. Цілу дорогу вар'ят вистрибував і блазнював.

Справа з цією невдалою атакою обернулася на зле — про неї, на лихо, дізнались у вищих штабах. Командир корпусу облаяв командира бригади, а той, зрозуміло, звалив усю вину на солдатів — "розклад у лавах війська". Обоє генералів розпалили одне одного обуреною розмовою на цю тему, й було ухвалено вжити якихось заходів.

' Запроторили до в'язниці Мартена як боягуза, який порушив військовий обов'язок, підло сховавшись у ямі коло самісінької траншеї. Запакували й Жоеля/який брав участь в атаці і повернувся з небагатьма вцілілими, але ж його визнано за "головного винуватця розкладу армії в даному секторі".

Обох обвинувачених судив військовий трибунал. Відповіді Жоеля на суді, різкі, тверді, суворі, його сміливі вказівки на справжніх винуватців невдачі, та поведінка Мартена, його безглузде бурмотіння і недоречний сміх обурили суддів. Хтось із нижчих офіцерів спитав:

— Може, цей Мартен божевільний?

— Та що це ви? Ні! — дружним хором відповіли його колеги. Але для годиться викликали як експерта головного полкового лікаря — заслуженого чиновника з п'ятьма золотими галунами, який щодня обідав із генералом.

— Мартен? Та це ж симулянт. Тут нема чого вагатися.' І військовий трибунал засудив обох обвинувачених до розстрілу. З цього приводу було одержано таємний наказ: верховне командування вважало за доконечне зняти з необачного генерала найменшу тінь провини за необдуманий, невдалий наступ. Крім того, завжди дуже корисно пристрахати нижні чини. Саме так і судили в трибуналах усі чотири роки

війни: накази начальства завжди ставилися вище фактів, а престиж офіцерів — вище такої нікчемної дрібниці, як правда.

Мартен зовсім не розумів, у чому річ. Він, од усієї душі веселився, кривляючись і пританцьовуючи в залі засідань трибуналу (до речі, раніше в цій залі танцювали на балах), так само повадився він і після вироку, коли обох засуджених знов привели до тюрми.

Та коли божевільного замкнули в камері, обличчя його вперше здригнулося, і на ньому з'явився якийсь дивний вираз. Видавалося, ніби вперше в житті перед ним розсунулася завіса життєвої буденності,* він невиразно побачив складні її причини й силкувався їх збагнути. В очах, на яких сльози виступали тільки від нестримного дурнуватої сміху, на мить блиснула якась іскорка, а потім вони затьмарилися тугою й жахом.

Свідком цього пробудження думки був тільки Жоель: стратенців лишили вдвох.

Як я вже казав, між ними ніколи не було доброї згоди. Та ось бунтівник Жоель, сповнений гнівного обурення, підвів голову і побачив, що божевільний веселун зі страхом роззирається довкола.

Мартен спитав якимось чудним, тремтячим голосом:

— Що ж це таке? Ні біса не можу втямкувати.

І серце підказало суворому бунтівникові Жоелю блискучу думку — він відповів: .

— А ти хіба не бачиш? Хочуть пожартувати.

Мартен повірив, посміхнувся, пустив якийсь дотеп, і початок трагедії згладився.

Та за* кілька хвилин вар'ят знову спохмурнів і вперто спитав:

— А навіщо ж нас замкнули?

— Ти думаєш, це тюрма? Трохи скидається, звичайно,— жартівливо відповів Жоель (йому навіть стало мужності весело при цьому всміхнутись).— Але це тільки так здається. Хіба не бачиш, це просто сховище. Хочуть уберегти вояка від небезпеки.

І найперший жартун, котрий тепер здитинів, миттю повірив безглуздій вигадці й широко посміхнувся.

І ось так Жоель, продовжуючи почате ним в пориві несвідомого жалю до нещасного уламка людини, яку "правосуддя" приречило на страту разом із ним, присвятив їй 'останні години свого життя. Він віддався піклуванню про вар'ята всім серцем, не дозволяючи собі забути ні на хвилину, стежив за кожним своїм словом, і ясний розум невинно засудженого оберігав спокій безумної душі такого ж невинного смертника.

Голова в Мартена працювала дуже кепсько, та все ж він казав собі, що не зробив нічого лихого, і ця упевненість полегшувала Жоелеві його роль у такій жалюгідній і великій комедії, що відбувалася в куточку цієї брудної війни.

Рано-вранці їх повели на розстріл з усіма належними церемоніями. Засуджені простували посеред збройних конвоїрів.

— Чого це стільки хлопців, і всі в парадній формі? — спитав підозріло Мартен, ладний знову перелякатись.

— Та сьогодні ж парад. Чи ти забув? Видно, в голові в тебе клепки зовсім

порозсихалися.

Мартен витріщив очі.

— Зараз, братику, буде церемонія всім навдивовижу,— пояснював Жоель природним, бадьорим голосом (але міцно стискаючи кулаки), намагаючись приспати Мартенову підозру.

У полі, перед двома вкопаними в землю стовпчиками, вишикувався весь полк на чолі з полковим командиром і майором-м'ясарем Екенфельдером; обидва сиділи на конях, чепуристі, блискучі.

— Що це вони читають? — спитав занепокоєно Мартен.

— Як то що? Промову з папірця читають.

— Вони про нас балакають. Хіба не чуєш?

— Аякже! Ми ж з тобою зазнали небезпеки, та ще й якої!

Підступив полковий священик. Він почув цю розмову і, про все догадавшись, поспішив одійти вбік. Соромлячись своєї участі в страті невинних, він охоче скоротив ритуал служби і тільки стиха прошепотів: "Амінь", не зважуючись глянути на стратенців. —

Коли в них зірвали з шинелей кілька гудзиків та суконні погони з номером полку, Жоель сказав:

— Ось тепер ми з тобою цивільці. Відвоювалися. Звільнені вчисту, і тепер уже назавжди.

Він промовив це так упевнено, що Мартен заспокоївся і зацікавився перешикуванням батальйону.

Нарешті їх розлучили, але перед тим Жоель ще встиг сказати:

— Це, братику, все на твою честь за те, що ти так добре розважав солдатів.

І Мартен повірив: адже з ним і справді солдатам було весело.

— Чи ти ба! — пробурмотів він. —

— А зараз буде найголовніше,— сказав Жоель дуже переконливо.— Оте, знаєш, ну, як його... Ну, стрілятимуть... зараз сам побачиш.

І страхотлива комедія відбулася так, як він сказав.

Жоеля вбито першого. Блиснула лінія вогнів, і випалом його перекинуло, немов картонову мету.

Можливо, в останню мить у Мартена майнула думка про страшну дійсність цієї війни і всього нашого світу. Але сказати цього з певністю не можна. Та й мить ця була така коротенька.

Мартен упав навзаки, ніби підкошений, буцімто град куль угнітив його божевільну голову в землю. І коли полк повели церемоніальним маршем повз /Страчених, я побачив долі це жалюгідне тіло розтрошеного блазня. Лице його було розчереплене, але воно все ще сміялося. Сміх навік застиг у знівечених рисах, звиклий, моторошний сміх. І в смерті Мартен лишився потворною карикатурою веселощів свого народу.

Вкупі з Жоелем його кинуто в широку яму, де вже лежали трупи французів, постріляних німецькими, а деякі й французькими кулями.

І можливо, якраз тіло Мартена, цього нещасливого безумця, викопали з землі й поховали біля головного входу Тріумфальної арки. Можливо, це його надгробок толочать ногами численні шанувальники слави, і міністри виголошують над ним промови про світову цивілізаторську місію Франції, про святість війни, а він сміється німим, навіки скам'янілим сміхом у чорному пеклі їхньої цивілізації.